



ISSN 2181-9599

Doi Journal 10.26739/2181-9599

# ЎТМИШГА НАЗАР

3 ЖИЛД, 11 СОН

# ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

ТОМ 3, НОМЕР 11

# LOOK TO THE PAST

VOLUME 3, ISSUE 11



ТОШКЕНТ-2020

**Бош муҳаррир:**  
**Главный редактор:**  
**Chief Editor:**

**Муртазаева Рахбар Хамидовна**  
тарих фанлари доктори, профессор,  
Ўзбекистон Миллий университети

**Бош муҳаррир ўринбосари:**  
**Заместитель главного редактора:**  
**Deputy Chief Editor:**

**Джураева Нилуфар Далибаевна**  
тарих фанлари номзоди, доцент,  
Ўзбекистон жаҳон тиллари университети

**«Ўтмишга назар» илмий журнали таҳририй маслаҳат кенгаши**  
**редакционный совет научного журнала «Взгляд в прошлое»**  
**Editorial board of the scientific journal Looking into the past**

**Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич**  
тарих фанлари доктори,  
профессор, академик,  
Ўзбекистон Миллий университети

**Бобожонова Дилором Бобожонова**  
тарих фанлари доктори, профессор,  
Ўзбекистон жаҳон тиллари  
университети

**Зияева Доно Хамидовна**  
тарих фанлари доктори, профессор,  
ЎзР ФА Тарих институти

**Кебадзе Мадонна**  
тарих фанлари доктори, Телави  
давлат университети, Грузия

**Аширов Адхам Азимбаевич**  
тарих фанлари доктори, профессор,  
ЎзР ФА Тарих институти

**Агзамова Гулчехра Азизовна**  
тарих фанлари доктори, профессор,  
ЎзР ФА Тарих институти

**Бурдишвили Майя**  
тарих фанлари доктори, Телави  
давлат университети, Грузия

**Кожакеева Ляззат Темировна**  
тарих фанлари доктори, доцент,  
Хотин-қизлар давлат педагогика  
университети, Қозоғистон

**Ульжаева Шохистахон Мамажоновна**  
тарих фанлари доктори,  
Тошкент кимё - технология институти

**Бабаджанова Нодира Абдуллаевна**  
тарих фанлари номзоди, доцент,  
Ўзбекистон давлат жаҳон  
тиллари университети

**Рахмонкулова Зумрад Бойхуразовна**  
тарих фанлари номзоди, доцент,  
Ўзбекистон Миллий университети

**Гоффоров Шокир Сафарович**  
тарих фанлари доктори, профессор,  
Самарқанд давлат тиббиёт институти

**Эргашева Юлдуз Алимовна**  
Тарих фанлари доктори, профессор,  
Қарши муҳандислик-иқтисодиёт  
институти

**Теймураз Ахалмосулишвили**  
профессор, Телави давлат  
университети, Грузия

**Халикова Рахбар Эргашевна**  
тарих фанлари доктори, профессор,  
Тошкент давлат техника университети

**Ишанходжаева Замира Райимовна**  
тарих фанлари доктори, профессор,  
Ўзбекистон Миллий университети

**Абдуллаева Яхшибека Атамуратовна**  
тарих фанлари доктори, доцент,  
Нукус давлат педагогика институти

**Мустафаева Нодира Абдуллаевна**  
тарих фанлари доктори  
Ўзбекистон Республикаси  
Фанлар академияси

**Джоробекова Айнуэр Эшимбековна**  
тарих фанлари номзоди, профессор,  
Дипломатия академияси,  
Қозоғистон Республикаси

**Ширванова Тарана Амирага кызы**  
тарих фанлари номзоди, доцент  
Азербайдон давлат  
иқтисодиёт университети

**Ерметов Аваз Абдуллаевич**  
тарих фанлари доктори, доцент,  
Ўзбекистон Миллий университети

**Санпова Камола Давляталиевна**  
тарих фанлари номзоди, доцент,  
Ўзбекистон Миллий университети

**Расулов Абдуллажон Нуриддинович**  
тарих фанлари доктори, профессор,  
Наманган давлат университети

**Ковалев Борис Николаевич**  
тарих фанлари доктори, профессор,  
Россия ФА, Санкт-Петербург  
Тарих институти

**Кобзева Ольга Петровна**  
тарих фанлари доктори, профессор,  
Ўзбекистон Миллий университети

**Ауанасова Алима Мусировна**  
тарих фанлари доктори, профессор,  
Давлат тарихи институти, Қозоғистон

**Бегалинова Калимаш Капсамаровна**  
фалсафа фанлари доктори, профессор,  
Ал-Фаробий номидаги Қозоғистон  
Миллий университети, Қозоғистон

**Хайдаров Муродилла Махмуталиевич**  
тарих фанлари доктори, профессор,  
Ўзбекистон миллий университети

**Алиева Лале**  
тарих фанлари доктори,  
Озарбайжон давлат университети

**Исмаилова Алмаз**  
тарих фанлари доктори,  
Догистон мустақил университети

**Талапов Бахриддин Алижанович**  
тарих фанлари номзоди, доцент,  
Наманган давлат университети

**Одилов Аброр Анварович**  
тарих фанлари номзоди, доцент,  
Ўзбекистон Миллий университети

## МУНДАРИЖА / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT


<b>1. Фирюза Мухитдинова</b> ЯНГИ УЙҒОНИШ ДАВРИ: ДАВЛАТ ТИЛИНИНГ ЯНГИЛАНГАН НУФУЗИ ВА МАҚОМИ.....	4
<b>2. Дилшод Комолов</b> ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ СУД ТИЗИМИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ТАРИХИ.....	10
<b>3. Отабек Алимардонов</b> МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОННИНГ МАЛАЙЗИЯ БИЛАН ХАЛҚ ДИПЛОМАТИЯСИ АЛОҚАЛАРИ.....	17
<b>4. Abdixalik Abdulkarimov</b> QORAQOLPOG'ISTON QISHLOQ XO'JALIGI 1960-1980 YILLARDA: ODAMLAR, VOQEALAR, UMIDLAR.....	26
<b>5. Зафарбек Абдуллаев</b> ТУРКИСТОНДА ҲОКИМИЯТ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ: ЗИДДИЯТ ВА ЕЧИМЛАР.....	33
<b>6. Санжар Ахмедов</b> АБДУРАЗЗОҚ САМАРҚАНДИЙНИНГ “МАТЛАИ САЪДАЙН ВА МАЖМАИ БАҲРАЙН” АСАРИДА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ МАДАНИЯТГА МУНОСАБАТИ ТАВСИФИ.....	39
<b>7. Лайло Бегимкулова</b> АМИР ТЕМУР ВАФОТИНИНГ ДАСТЛАБКИ КУНЛАРДАГИ СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРДА ШАЙХ НУРИДДИН ВА ШОҲМАЛИКЛАРНИНГ ТУТГАН ЎРНИ.....	47
<b>8. Гулшод Авалова</b> ТИЛ – ХАЛҚ ТАРИХИНИ БИЛИШ ВОСИТАСИ СИФАТИДА.....	55
<b>9. Гулчехра Рахимова</b> БУХОРО ВИЛОЯТИДАГИ САНОАТ КОРХОНАЛАРДАГИ ИҚТИСОДИЙ МУАММОЛАРНИНГ ОҚИБАТЛАРИ.....	60
<b>10. Иродахон Тишабаева</b> ЎЗБЕКИСТОНДА МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ (1960-1990 йиллар).....	70
<b>11. Феруза Файзиёва</b> РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ МУСТАМЛАКАЧИЛИК ШАРОИТИДА БУХОРО АМИРЛИГИДА ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР ВА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ МАСАЛАЛАРИ.....	78
<b>12. Равшан Хомитов</b> ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛАТЛАРАРО БАРҚАРОРЛИКНИ ТАЪМИНЛАШГА ҚАРАТИЛГАН ДАВЛАТ СИЁСАТИ (1991 - 2020 йй.).....	83

# ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Гулчехра Собиржоновна Рахимова,  
Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)  
Қўқон давлат педагогика институти  
rakhimova.80@bk.ru

## БУХОРО ВИЛОЯТИДАГИ САНОАТ КОРХОНАЛАРДАГИ ИҚТИСОДИЙ МУАММОЛАРНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

**For citation:** Gulchekhra Rakhimova, CONSEQUENCES OF ECONOMIC PROBLEMS AT INDUSTRIAL ENTERPRISES IN BUKHARA REGION. Look to the past. 2020, vol. 11, issue 3, pp.60-69

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-11-9>

### АННОТАЦИЯ

Мақолада XX асрнинг 40-80 йилларида Бухоро вилоятида саноатлаштириш сиёсатининг олиб борилиши, саноат корхоналарининг шаҳарга марказларига, аҳоли гавжум худудларга жойлаштирилиши, саноат корхоналардаги ишлаб чиқариш маҳсулотларининг айниқса Бухоро вилоятида табиий газ маҳсулотларни ўлкага эмас балки, собиқ иттифок манфаатлари учун хизмат қилгани тарихий манбалар асосида баён этилган. Ишлаб чиқаришнинг тез суръатларда бажарилиши саноат корхоналарнинг моддий техник базаларига эътиборсизлиги, техник ускуналарнинг етишмаслиги оқибатида, саноат корхоналарнинг чиқиндилари атроф-муҳит аҳолига етказган зарарлари ҳақида маълумотлар келтирилган.

**Калит сўзлар:** саноат корхоналари, атроф-муҳит, инсонлар, ишлаб чиқариш, сув, тупроқ, саломатлик, атмосфера ҳавоси, касалланиш.

Гулчехра Рахимова,

Доктор философии по истории (PhD)

Кокандский государственный педагогический институт  
rakhimova.80@bk.ru

## ПОСЛЕДСТВИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ

### АННОТАЦИЯ

В данной статье на основе исторических источников описывается, что в результате политики индустриализации Бухарской области в 40-80-е годы XX века промышленные предприятия располагались в городских центрах, густонаселенных районах, промышленная продукция, особенно природный газ в Бухарской области, служила интересам бывшего Советского Союза. Имеются сведения о быстром внедрении производства, запущенности материально-технической базы промышленных предприятий, отсутствии технической

недостатки, в результате повреждение промышленных отходов на окружающую среду и населению.

**Ключевые слова:** промышленные предприятия, окружающая среда, люди, производство, вода, почва, здоровье, атмосферный воздух, болезнь.

**Gulchekhra Rakhimova,**  
Doctor of Philosophy in History (PhD)  
Kokand State Pedagogical Institute  
rakhimova.80@bk.ru

## CONSEQUENCES OF ECONOMIC PROBLEMS AT INDUSTRIAL ENTERPRISES IN BUKHARA REGION

### ABSTRACT

This article, based on historical sources, describes that as a result of the industrialization policy of the Bukhara region in the 40-80s of the twentieth century, industrial enterprises were located in urban centers, densely populated areas, industrial products, especially natural gas in the Bukhara region, served the interests of the former Soviet Union ... There is information about the rapid introduction of production, the neglect of the material and technical base of industrial enterprises, the absence of technical deficiencies, as a result of damage to industrial waste on the environment and violence

**Index Terms:** industrial enterprises, environment, people, manufacturing, water, soil, health, atmospheric air, disease.

### 1. Долзарблиги:

Ҳозирги даврда иқлимнинг глобал ўзгариши, турли касалликларнинг тарқалиши, атроф-муҳитнинг турли компонентлари ва инсониятнинг эко тизимига таъсир етказмоқда. Ўзбекистон ҳудуди бўйича мониторинг маълумотлари XX ва XXI аср бошларида исишнинг тургин тамойилларини кўрсатиб келмоқда, шимолий ярим шар бўйича исишнинг ўртача суръатидан 40 фоизга ортган [1]. Ўзгаришларнинг сабаблари ўрганилганида ер юзида саноат корхоналарнинг ҳаддан ортиқ кўп қурилгани, атроф-муҳитга кимёвий зарарларнинг кенг тарқалиши натижасида заҳарланишлар, сувларни исрофгарчилиги ва аҳоли томонидан табиатга меҳр шавқатнинг йўқолиб бориши билан изоҳланмоқда.

### 2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Бухоро вилоятида совет даврида жуда кўплаб саноат корхоналари қурилган. Саноат корхоналари орасида Бухоро газ саноати жуда катта собиқ иттифоқга манфаат келтирганди. Лекин Бухоро газ саноатининг атроф-муҳитга келтирган зарарлари мисли кўрилмаган зарарларни келтирганди.

Бухоро вилоятининг саноати ва иқтисодий ҳолатлари бўйича бир қанча тадқиқот ишларини кўриш мумкин. Тадқиқот ишлари совет даврида олиб борилганлиги боис Бухоро вилоятидаги саноат корхоналарнинг иш жараёнлари ва фаолиятидаги масалаларга бағишланган, саноат корхоналарнинг собиқ иттифоқ иқтисодиётига келтирган даромадлари ҳақида ёртиб берилган. Жумладан, О.Ҳакимов, А.Гуртоненш, В.Сааков, А.Дульман, О.Журақулов, Н.Раимова ва бошқалар[2] Бухоро вилоятидаги саноат корхоналарнинг фаолияти ҳақида илмий изланишлар олиб боришган.

А.Дульман Ўзбекистонда саноат иқтисодий марказларидан бири бўлган Навоий ва Бухоро вилоятидаги нефть ва газ саноатининг 1950-1960 йиллар давомида газ, нефть ишлаб чиқариш механизмларидаги янги ютуқларга эришгани, марказга 1965 йилда 205 минг тонна, 1969 йилда 445 минг тонна нефть маҳсулотларини етказиб берганлиги ҳақида ўз монографисида мактаб ёритиб ўтган[3].

Бухоро вилоятининг ижтимоий аҳволи, аҳоли орасидаги касалланишларнинг сабаблари, экологик вазияти ҳақида ҳам илмий тадқиқот ишларини кўришимиз мумкин.

Жумладан, Л. Бредник, Г.Саидова, Каримова Р[4]лар Бухоро вилоятининг ижтимоий муаммоларини ёритиш борасида илмий изланишлар олиб борган.

Жумладан, Р. Каримова ўз тадқиқотларида Бухоро вилоятининг Бухоро шаҳри ҳудудларида болаларда аллергия касаллини кўрсаткичлари кескин ортиб бораётганини, айниқса касалликлар 6-10 ёшдаги болаларда юқори даражада аллергия касалликлар билан болалар шифохоналарига рўйхатда бўлганликларини мақолалари таъкидлаб ўтади. Муаммоларнинг сабаблари ўрганилганида Бухоро вилоятидаги табиий газ саноати корхоналаридаги чиқинди газларнинг атмосфера хавосида меъёридан ортиқ эканлигини ёритиб ўтилган[5]. Лекин олиб борилган тадқиқотларда Бухоро вилояти саноат корхоналарининг атроф-муҳитга, экологик ҳолатга келтираётган зарар ва оқибатлари алоҳида ўрганилмаган.

### 3. Тадқиқот натижалари:

1940-йилларда Бухоро вилоятида саноат корхоналарни қурилишини жадаллаштириш мақсадида қурилиш материаллари ишлаб чиқариш саноати йўлга қўйилганди. Жумладан, цемент, ғишт ва бетон маҳсулотларини ишлаб чиқариш кенгайтирилганди. Уй-жой, саноат корхоналар объектларини тезлик билан қурилиш ишларида табиий ресурслар катта аҳамият касб этарди. Бухоро вилоятининг бой табиатини марказнинг саноатлаштириш сиёсатига жуда кўл келди. Ҳудуднинг барча табиий ресурсларидан мислсиз даражада кўп фойдаланишни сиёсат тақозо этарди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида Бухоро вилоятида оғир саноатни ривожлантириш бўйича бир қанча чора-тадбирлар амалга оширилганди. Саноат корхоналари жадаллаштирилган ҳолда қурилиши бир қанча камчиликлар келтириб чиқарди. Бухоро вилоятида пахта тозалаш, ёғ-мой, пойафзал, тикувчилик, ипак қурти уруғи фабрикалари, ғишт, цемент, бетон ва шу каби қурилиш материаллари ишлаб чиқариш, металл таъмирлаш заводлари фаолият юритиб келганди[6]. Чала битказилиб ишга туширилган объектлар ишлаб чиқариш фаолияти давомида атмосферага чанглари, чиқинди сувларини назоратсиз ариқ ва каналларга ташлаб келди. Атроф-муҳитга зарар келтирган чиқиндилар ўз навбатида аҳоли саломатлигига ҳам салбий таъсирларни кўрсатиб келди. Бухоро вилоятидаги аҳоли саломатлигида жиддий ўзгаришлар Ўзбекистон раҳбариятини ташвишга солсада, марказ бундай ижтимоий муаммоларга бепарволик назарида қараб келди. 1947-йилларда Бухоро вилояти аҳоли орасида моляр (сувдан захарланиш) ошқозон-ичак касалликларнинг тез тарқалиши кўрина бошланди[7].

Бухоро вилояти	1947 йил	1948 йил	1949 йил	1950 йил
Моляр касаллиги	451	1612	620	551

Агар бу касаллиниш кўрсаткичларини республика бўйича таққослаганда ҳам барча вилоятларга нисбатан Бухоро вилоятида хаддан ортиқ касаллик авжлангани кўринарди.

Ўзбекистон республикаси бўйича моляр(сувдан захарланиш) касаллигининг динамикаси[8].

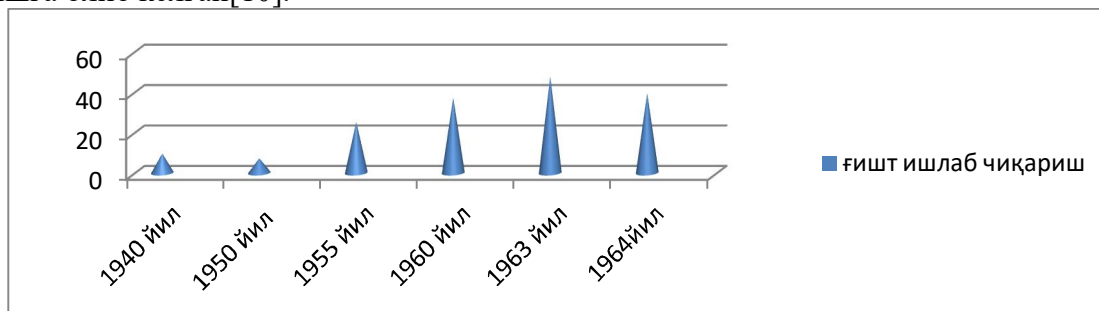
Вилоятлар	1948 йил	1949 йил	Фарқлар
Тошкент вилояти	10226	6331	-
Бухоро	29625	49024	+65.6
Самарқанд	54924	38921	-
Қашқадарё	10431	7807	-
Сурхондарё	9398	8566	-
Хоразм	8351	5179	-
ҚҚ АССР	6435	4545	-

Ўзбекистон республикаси вилоятлар кесимида барча вилоятларда касаллиниш йилларга нисбатан камайиб борган бўлса-да, Бухоро вилоятида аксинча йиллар давомида

кескин ортиб бориши аниқланганди. Сувлар ва табиатнинг саноат корхона чиқиндиларидан ифлослиниши аҳоли орасида ижтимоий муаммоларга сабаб бўлганди.

Ўзбекистонда кимё саноат корхоналари Бухоро вилоятининг марказий шаҳарларига жойлаштирилган бўлиб, оғир кимё, қурилиш саноат корхоналарнинг йил давомида ишлаб чиқариш хажми бошқа ишлаб чиқариш маҳсулотларига қараганда анча кўп бўлган[9]. Бухоро вилояти табиий газ захирасининг макони ҳисобланиб, 1950-йилларда Бухорода улкан газпровод магистраллари қурила бошланди. Мақсад, Бухоро-Урал магистраль қувирлари орқали табиий газ олиб кетиш йўлга қўйилган. Газ қувирларининг йиллар давомида таъмир ишларини олиб борилиши қаттиқ назорат остида бўлган. 1958-1965 йилларда Бухоро-Урал газ саноатида ишлаб чиқариш газни қазиб олиш, бурғалаш ва тармоқ цехларида газни қайта ишлаш кескин ўсган. Лекин, газ ишлаб чиқариш саноат корхонасининг техник аҳволи 1970-йилларга келиб талабга жавоб бермади. Газни олибкетиш мақсадида қурилган қувирлар доимий тозаланиб турилмаган, газ чиқиндиларини фильтрлаш иншоотлари экирган ва талабга жавоб бермасди. Бухоро газ саноати корхонасида ҳам ижтимоий техник санитария аҳволи етарлича таъминланмаган. Оқибатда қувирларда тўпланган захарли газлар Бухоронинг иссиқ кунлари атмосферага кўтарилиши атмосфера ҳавосини ифлослаб келган. Бухоронинг табиий ресурсларидан руда қазиб олиш фаолияти ҳам саноат корхонада бир мунча техник камчиликларга эга бўлган.

Айниқса уй-жой қурилишида, объектларни қурилишида пишган ғишт асосий аҳамият касб этди. Ер, сув ресурслари ғишт саноати учун хизмат қила бошлади. Ғишт саноатини ривожлантириш Бухоро вилоятида 1960-йилларда хаддан ортиқ кўплаб ғиштиларни ишлаб чиқаришга олиб келган[10].



Собиқ Иттифок даврида 1962 йилдан бошлаб Қизилкум ерларидан рудалар қазиб олиниб, улардан олтин ва қимматли металллар ажратиб олиш жараёнида миллионлаб тонна чиқиндилар ер бетига ташланган, чиқиндилар таркибида анча миқдорда олтин каби металллар қолдиқлари аниқланган[11]. Бундан маълумки, собиқ Иттифок ўлканинг ер ости ва ер усти бойликларини тежамкорлик билан ишлата олмагани, уларни исроф этиш билан биргаликда ер ости ресурсларининг қимматли металлларини ҳам чала чиқинди ҳолатида ташлаб кетганлиги аниқланди. Ер ости бойликларини қазиб олиш билан бирга, улардан эффектив, кам чиқиндисиз фойдаланиш технологияларини қўлланилмаслиги республикага нисбатан илмий-техник тадқиқотларнинг ва замонавий тежамкор техникаларнинг олиб келинмаганлиги маълум эди.

Техник тозалаш, фильтр, чангларни ушлаб қолувчи қурилма, винтеляция ускуналарнинг етишмаслик каби камчиликлар билан бунёд этилаётган корхоналар йиллар давомида уларнинг сони ортиб борди. 1963-йилга келиб, Бухоро вилоятида янги пахта тозалаш, тери тозалаш, пилла тозалаш, пайяфзал ишлаб чиқариш, ёғэкстракти тайёрлаш, сут маҳсулотларини тайёрлаш, нефть маҳсулотлари, ғишт ва улкан газ саноат корхоналари бунёд этилди[12]. Саноат корхоналарни қувват билан таъминлашда электростанциялар ҳам саноат корхоналари яқин худудларига жойлаштирилди. Айниқса, Бухоро вилоятининг Ғазалкент туманидаги газ саноат корхонаси учун қувватловчи манба электростанция янги технологиялар асосида қурила бошлаганди.

Бухоро вилоятининг табиий ресурслардан фойдаланишга асосланган учта маъдан конлари мавжуд бўлиб, Шимолий, Марказий ва Жанубий маъдан конлари бошқармалари фаолият кўрсатиб келган. Бухоро маъдан конлари таркибидан ташқари атроф худудлардаги Учкудук, Зарафшон, Мурунгов, Навоий ҳамда, Советобод атрофидаги конларни ҳам бошқариб келганди. Биргина мисол, Муринтов олтин конидан 1969 йилдан бошлаб то мустақиллик йилларигача олтин ёмбиси ишлаб чиқариб, маҳсулотни марказга жўнатиб келди[13]. Марказ томонидан белгиланган режадаги мажбуриятлар табиий ресурсларни зудлик билан қазиб олиш, биродарчилик борасида марказга йўлланиши назарда тутилганди. Лекин вақтлар келиб қазиб олинаётган табиий ресурсларни ўрнини босадиган қўшимча таъминотларни тайёрлаш умуман марказни қизиқтирмади.

Ўзбекистонда қора металл қазиб олинishi[14]. 1940-1965 йиллар.



Марказ учун йўлланаётган табиий бойлик ва ресурслар Ўзбекистон халқига манфаат келтирмади. Аксинча аҳоли совет даврларида чекка қишлоқларда газ, нефть маҳсулотлари нима эканлигини билмай ҳаёт кечирдилар. Газ ва нефть саноатини ривожлантириш учун собиқ иттифок ҳар қандай ишларга ва маблағларни сарф этишга тайёр эди. Йиллар давомида олиб кетилган бойликларнинг ўрнида вужудга келган Ўзбекистондаги газ ва нефть саноатида юзага келаётган иқтисодий, ижтимоий муаммоларни ҳал этишда эса иттифокнинг маблағлари етарли бўлмай қолганди. Иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ўз вақтида ҳал этилмаслиги саноатлаштириш сиёсатининг катта хатоларидан бири бўлиб қолаверди.

Саноат корхоналаридаги иқтисодий муаммолар, техник таъминоти учун маблағларнинг етарли эмаслиги кетидан ижтимоий муаммоларни юзага келтирганди. Заҳарли чиқиндилардан атроф-муҳитнинг ифлосланиши, аҳоли орасида касалликларнинг ортиши билан боғлиқ муаммолар республика раҳбариятини назоратга чорлай бошлади. Бухоро вилоятида табиатни муҳофаза қилиш борасида Халқ назорати комиссарлари томонидан назоратлар олиб борилди. Назоратлар давомида 1979-йилда вилоятнинг пахта тозалаш заводлари учун ажратилган техник ускуналарнинг режада қандай таъминланганлиги ўрганилиб, пахта тозалаш заводларидаги атмосфера ҳавосига ва сувларга етказилган зарарлар текширилди. Маълумотларда, Бухоро вилоятининг барча пахта тозалаш заводлари учун режада 300 та тозалаш фильтрлари, кондиционерлар, винтеляциялар олиш учун маблағлар ажратишга қарор қилинган. Лекин, ушбу қарор ижроси бўйича 183 та техник тозалаш ускуналари олиб келинган[15]. Қолган техник ускуналар маблағларнинг етарли эмаслигидан тўла таъминотга эга бўлмаганди. Пахта тозалаш заводларида пахта тозалаш жараёни давомида пахта кимёлашган воситалар ёрдамида ювилган, қуритилиб, станоклар ёрдамида ўраб олинган. Пахтанинг қуритилган қисмидаги чанглар сушелка ускуналари ёрдамида филтердан ўтказилиб, қолган қисми атмосфера ҳавосига ташлаб келинган, пахтани кимёлаштирилган чиқинди сувлари тозалаш техникалари ёрдамида ушлаб қолиниб, тозаланган қисми канализациялар орқали ахлат майдонларига ташлаб турилган. Техник таъминот атроф-муҳитнинг муҳофаза тизимидаги асосий омил эди. Саноат корхона техник жихатдан тозалаш ускуналарига эга бўлмаса чиқинди сувлар ариқ ва каналларга ташлаб келинган ва чиқинди чангалар эса атмосфера ҳавосига ташлаб юборилган.

Бундан ташқари, Бухородаги пахта тозалаш заводлари таъмир талаб даражасига етиб қолганди. 1979-йилда белгиланган ва режалаштирилган ремонт ишлари республиканинг атиги 12 та пахта тозалаш заводларида олиб борилган. Бухоро вилоятининг пахта тозалаш

заводлари бирорта ҳам таъмирлаш ишлари олиб борилмади[16]. Натижада, пахта тозалаш заводлари чиқиндиларидан яқин атрофдаги табиат ва аҳоли зарарланганди.

Экологик муаммолар нафақат аҳолига, балки уни ўраб турган табиати, жонзотларига ҳам салбий таъсир этади. Бухоро вилоятининг ўзига хос бой табиатида ўзгача хайвон турлари ҳам мавжуд бўлган. Тарихан Бухородаги жайронлар бутун дунёни ўзига ром этиб келганди. Саноат корхоналарнинг кўплаб қурилиши хайвонот дунёсидаги ер майдонларининг қисқаришига ҳам сабаб бўлган. Саноат корхоналарнинг шовқини, чиқиндилари хайвонларнинг маълум миқдорда кўпайишига салбий таъсир этиб, уларнинг худудда йўқолиб боришига сабаб бўлади. Марказга Бухоро худудларидаги хайвонларнинг баъзи турларини камайиб бориши, табиатдаги вазиятларнинг ўзгариши каби муаммоларга бағишланган мурожаатлар 1976 йилда республикада биринчи марта Бухоро вилоятида 5145 га майдонда жайронларни боқиш бўйича ихтисослаштирилган питомник ташкил қилинишига олиб келди. 1989 йилда питомник ноёб хайвон турларини кўпайтириш бўйича республика илмий-ишлаб чиқариш маркази – “Жайрон” экомарказига айлантирилди ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси таркибига кўшилди[17]. Лекин, табиатга жиддий зарар келтираётган саноат корхоналар фаолиятини чеклаш тадбирлари амалга оширилмади.

Табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари давомида 1983 йилда Бухоро вилоятининг 25 та Бухоро, Гиждувон, Когон шаҳарларида жойлашган пахта тозалаш заводлари атмосфера хавосига чиқинди чанглари[18] ва захарли моддаларни чиқариб ҳавони ифлослаб келаётгани аниқланганди.

№	Моддалар	Миқдори
1.	Углерод оксиди	1.6
2.	Двуоксид азот	5
3.	Серний газ	5

Саноат корхоналарнинг чанг тозалаш техник ускуналари етарли бўлмаганлиги боис корхона захарли чанглари атроф худуддаги атмосфера ҳавосини ифлослантирган. Бухоро вилоятининг пахта саноат корхоналаридан ташқари, оғир саноати тармоғи: кўмир конлари, нефтьни қайта ишлаш ва газ саноати ҳам атмосфера ҳавосини ифлосланишига катта таъсир этган.

Бухоро вилоятининг кон, кўмир ва нефть саноати совет иттифоқи даврида ривожланган тармоқлардан бири эди. Табиий газ, нефть, кўмир ва маъдан қазилмаларни олишда, уларни меъёрига етказиб тозалаш ва ишлатиш жараёнида инсон ҳаёти учун хавfli бўлган олтингугурт ва бошқа газлар ажралиб чиққан. Шу жумладан Бухоро вилоятида кўплаб табиий газ қазиб олиш давомида табиатнинг барча тирик организмларига ҳар томонлама салбий таъсирлари сезилган. Шунинг учун газ саноати бутун дунёда табиатга тез таъсир этувчи оғир саноат ҳисобланади. Ўзбекистонда газ қазиб олишда табиатни муҳофаза қилиш тизимини жорий этиш учун газ саноати билан боғлиқ ҳолда, газни қўшимча компонентлардан тозалайдиган маркази Муборак газ вужудга келган. Табиий газни атмосферага тарқалишини олдини олиш ўта муҳим эди. Шу сабабли ёнилғи-энергия саноати комплексига тегишли корхоналар ишини такомиллаштириш, уларни чиқитсиз тизимга ўтиришини тезлаштириш муҳим бўлган[19]. Ўзбекистонда газ ва нефтьни қазиб олиш суръатлари жуда тезликда амалга оширилди. Барча транспортлар, поездлар саноат иқтисодий шаҳарларнинг марказларига қурилган бўлиб, саноат корхона маҳсулотларини ташишга мослаштирилди.

Ўзбекистонда 1940-йилдан то 1974-йилгача қазиб олинган газ ва нефть ҳажми[20].

Йиллар	Табиий газ-млн.м3	Нефть, газ конденсати билан минг тонна
1940 й	0.7	119
1965 й	16474	1800

1970 й	32091	1805
1971 й	33653	1753
1972 й	33739	1595
1973 й	37104	1535
1974 й	37064	1395

Жадвалда газ ва нефть қазиб олиш 1965 йилларда кескин оширилган, 1970-йилларга келиб эса нефть қазиб олишда нефть маҳсулотларининг ҳажми камайиб бориши кузатилган. Бу эса нефтьнинг Ўзбекистон ҳудудларида камайиб бораёганини кўрсатганди. Бирок, газ қазиб олишда Бухородаги табиий газнинг режасиз, назоратсиз қазиб олиб кетилиш жараёни катта ҳажмда бўлганлигини Ўзбекистоннинг вилоятлари кесимида кузатилганида қуйидаги манзара пайдо бўлган. Газ қазиб олиш саноат корхоналаридаги ишлаб чиқариш ҳажми (миллион куб метр) [20].

Вилоятлар	1940 й	1965 й	1970 й	1971 й	1972 й	1973 й	1974 й
Андижон	0.1	165.3	144.7	139.2	127.8	133.3	109.7
Бухоро	-	15990	28237	29038	27935	29413	28940
Фарғона	0.6	303	464	475	488	499	536
Қашқадарё	-	-	3232	3980	5166	7031	7453

Маълумки газ, нефть маҳсулотлари дунёнинг қора олтини ҳисобланади. Нефть конларининг бурғаланишида йўл қўйилган хатолар нефтьнинг увол бўлиши ва нефтьнинг оқимларига катта таъсир этади. Нефтни нотўғри қазиб олиниши нефть ўзанида ўзгаришлар юзага келтиради. Нефть ўз оқимини ўзгартириш ва умуман бошқа йўналишларга кетиб қолиши собиқ иттифоқ даврида Ўзбекистон ҳудудларида кўп кузатилганди. Нефтни меъеридан ортиқ қазиб олиниши нефть захираларига катта таъсир этди. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда нефть маҳсулотларининг ишлаб чиқариш ҳажми пасайишига сабаб бўлган.

Собиқ иттифоқ даврида Ўзбекистонда нефть қазиб олишининг ҳажми[20].

Вилоятлар	1940 й	1965 й	1970 й	1971 й	1972 й	1973 й	1974 й
Андижон	15	992	629	620	589	558	527
Бухоро	-	205	455	419	258	249	187
Қашқадарё	-	29	334	339	356	407	374
Наманган	-	15	-	-	-	-	-
Сурхондарё	82	211	198	192	171	160	156

Қазиб олинаётган табиий газ ва нефть маҳсулотларининг саноат корхоналари келажаги, техник аҳволи иттифоқ қарори ва белгиланган режаларига киритилмаганди. Лекин бутун Иттифоқни газ билан таъминлаб келган Бухоро вилоятидаги Муборак газ саноати етарлича техник таъминотга эга бўлмади. Йиллар давомида газ ишлаб чиқариш билан боғлиқ жараёнлардан саноат корхонасининг техник ускуналари емирила бошлаганди. 1979-йилда Бухоро вилоятида жойлашган Муборак газ саноати авария ҳолатига келиб қолди. Захарли газларни тутиб қолувчи тезник ускуналар эскириши газларни тозаланмасдан атмосфера ҳавосига ташланишига олиб келди. Оқибатда, 1979-йилда Бухоро вилояти атмосфера ҳавосида захарли газларнинг чиқинди миқдори 1.5-2.5 бараварга ортган[21]. Вилоят сувларида ҳам газ саноати корхонасининг чиқинди сувларидан ифлосланиши ҳудуд экологик вазиятини ўзгаришига сабаб бўлганди. Атроф-муҳитнинг кескин ўзгариши Муборак газ саноатининг таъмирланишига муҳтож эканлигидан дарак берарди. 1976-йилда собиқ Иттифоқ томонидан Бухоро газ саноатини таъмирлаш ишлари учун маблағ ажратилганди. Таъмирлаш ишлари режасида Муборак газнинг ёрдамчи Газли, Учқир, Шўртан газ саноати корхоналари таъмирланиши зарур бўлган. Аммо, 3 йил давомида ҳам режалаштирилган ишлар амалга

оширилмади. Натижада, саноат корхонанинг фаолиятида иқтисодий муаммолар юзага келди. Техник носозлик, ускуналарнинг эскириб ишламаслик ҳолати захарли чиқиндиларни атроф-муҳитга тарқалишини кескин ортишига сабаб бўлди[22].

Бухоро вилоятининг газ, нефть саноати корхоналари йиллар давомида техник таъмир этилмади. 1984-йилда олиб борилган текширувлар натижасида Бухоро вилоятида жойлашган саноат корхоналарнинг техник аҳволи текширилган. Саноат корхоналарда техник тўминотнинг йўқлиги, тозалаш ускуналарнинг етишмаслиги, филтер ва кондиционерларнинг эскириб ишдан чиққанлиги аниқланганди. Саноат корхонанинг чиқинди сувлари тозаланмаслиги ер ости сувларининг ифлосланишига олиб келган. Натижада, Сурхондарё вилоятининг Термиз шаҳрида сувларнинг нефть, газ қолдиқлари билан ифлосланиш ҳолатлари кузатилганди[23]. Бундан ташқари сувларнинг ифлосланиши ер ости сувлари билан бирикиши натижасида, аҳолининг ичимлик сувларида ҳам нефть, газ қолдиқлари зарралари топилган. Аҳоли ичимлик сувлари ичишга яроқсиз деб эътироф этилганди. Сув билан боғлиқ барча экологик тизимдаги хайвон ва ўсимликлар чиқинди сувлардан захарланганди. Мазкур ҳолатлар юзасидан марказий раҳбарият ҳеч қандай атроф-муҳитни муҳофазаси борасида чора-тадбирларни амалга оширмаган.

Бухоро вилояти экологик аҳолининг муаммоларини кескинлашувида Навоий азот кимё саноат корхонаси ҳам таъсири катта бўлди. Бухоро вилоятининг аҳоли ичимлик сувларида Навоий азот кимё саноати корхонаси чиқинди сувларидаги захарли кимё бирикмалар аниқланганди. Навоий азот кимё саноат корхонаси текширувлари давомида корхонада ишлаб келаётган техник тозалаш ускуналари 20 фоизи ишдан чиққан бўлиб, чиқинди сувларни тозалаш ишлари сифатсиз амалга оширилиб келингани таъкидланган[24]. Натижада, Бухоро вилоятининг ариқ ва каналларидаги сувлар фойдаланишга яроқсиз ҳолатга келиб қолган. Сувларнинг ерга сингиб бориши эса тупроқнинг сифатига ҳам таъсир этганди.

1984-1985-йилларга келиб Бухоро вилоятида экологик вазият кескинлашганди. Бухоро вилоятининг аҳолиси ичимлик сувларида ифлосланиш миқдори юқори бўлди. Натижада, аҳоли чорвачилик, боғдорчиликда фойдаланиб келаётган яқин каналлар ва ариқларнинг ўсимлик дунёсида касалланиш сони ортган[25]. Ариқ ва каналларнинг ифлосланган сувлари деҳқончилик ва боғдорчиликга таъсир кўрсатиб келган. Турли саноат корхона чиқиндилари билан ифлосланган сувлар ўсимликларнинг қуришига сабаб бўлганди. Аҳоли истеъмол қиладиган табиий озиқ-овқат маҳсулотларида танқисликлар кўзга кўрина бошлади. Бундай ижтимоий муаммоларга қарши маъмурият ёки саноат корхоналарнинг раҳбарлари табиатни муҳофаза қилишда ҳеч қандай чора-тадбирларни амалга оширмади.

1988 йилга келиб Бухоро вилоятида саноат корхоналарнинг сони 280 тага етган. Техник моддий таъминоти етарли бўлмасида фаолият юритиб келаётган ушбу саноат корхоналардан 256 минг тоннадан зиёд турли захарли газларни атмосфера хавосига ташлаб келди. Табиатни муҳофаза қилиш учун ташкил этилган назорат органлари 1985 йилларга келиб табиатдаги баъзи муаммоларни секин аста овоза қила бошлаганди. Халқ назорати органлари томонидан табиатга етказилган зарарларни қоплаш борасидаги ишлар марказ буйруғи билан амалга ошириб борган. Лекин, 1986 йилларда ташкил этилган табиатни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятига Ўзгедрометеорология бўлимлари ташкил этилиб саноат корхоналарнинг чиқиндиларини назорат қилиш бўйича чора-тадбирларни олиб бордилар. Саноат корхоналаридаги техник ҳолатлар назоратида давомида Бухоро вилоятидаги 200 дан ортиқ саноат корхоналарида 46 фоиз газ-чанг ушлагич мосламалари ўрнатилганлиги[26] аниқланди. Бундан кўриниб турардики, саноат корхоналарнинг қолган 64 фоизидаги чиқинди газлар атмосферага ташлаб келинганлиги аниқ эди.

Бундан ташқари аҳоли ичимлик сувлари ва яқин ариқлардаги ҳолатлари текширилганида 1989-йил Бухоро вилояти аҳоли ичимлик сувларининг нефть маҳсулотларидан зарарланган ҳолатлари аниқланганди[27]. Аҳолининг ичимлик сувлари сифатсиз ва истеъмолга яроқсиз эканлиги, нефть ишлаб чиқариш саноат корхоналаридаги техник носозликларнинг мавжудлигидан дарак берган. Давлат табиатни муҳофаза қилиш органлари текширувлари фақат қоғозларда қолиб кетди. Улар томонидан текширилган

саноат корхоналаридаги техник носозлик, ускуналарнинг етишмаслиги каби моддий таъминотлар билан боғлиқ муаммолар олди олинмади. Теширувлар Марказий Комитет ва Компартиялар томонидан съездларда таъкидланиб ўтилсада, саноат корхоналарнинг моддий техник базаси таъминоти учун маблағлар ажратилмади. Натижада, саноат корхоналарнинг техник носоз фаолияти яна давом этди. Бундан табиат ва аҳоли азият чекиб келди.

#### 4. Хулосалар:

Хулоса ўрнида, Бухоро вилоятидаги саноат корхоналари марказнинг манфаатларига хизмат қилди. Айниқса, Бухоро вилоятидаги табиий газ саноати марказга маҳсулотини етказиб беришда, барча саноат корхоналари бир-бирига боғланган ҳолда фаолият олиб борди. Қурилиш маҳсулотларини ишлаб чиқариш саноат корхоналари газ қувирларини ишлаб чиқаришга, табиий газни жиловлашда тозалаш цехларини яратилишига, нефть маҳсулотларини қайта ишлашга мослаштирилган. Йиллар давомида Бухоро вилоятидан олиб кетилган табиий газ Ўзбекистон аҳолисини таъминлаш режасига киритилмади. Лекин, табиий газ учун хизмат қилиб келган саноат корхоналарнинг моддий техник ҳолати янгиланмади. Замонвий технологиялар билан таъминланмади. Газ саноати корхоналарининг чиқинди газлари, чиқинди сувлари атрофга назоратсиз ташлаб келиниши, табиатни, аҳолини экологик ҳолатини зарарлаганди.

#### Иқтибослар/ Сноски/References:

1. National report on the state of the environment and use of natural resources in the Republic of Uzbekistan-2008. (Retrospective analysis for 1988-2007). – Tashkent: Chinor ENK. 2009. – P. 31.
2. Khakimov O. The history of the development of the gas and oil industry of Uzbekistan in 1950-1970 (On the mater. Bukhara region: Dist...cand...hist..scien: - Tashkent, 1974.; Gurtoiyensh A. From the history of the development of industrial capitalism and the emergence of the proletariat from the indigenous population in Uzbekistan at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Dist...cand..histor...scienc: -Tashkent,1954. -P. 342; Saakov V.T.Workers in the struggle for the development of industry in Bukhara region (1959 -1965). Dist...cand..histor...scienc: -Tashkent, 1967.; Dulman A.D Economic efficiency in the development and location of the chemical industry in Bukhara - Navoi industrial region: (Review). - Tashkent, 1971; Dzhurakulov O. History of the creation and development of the gas industry of Uzbekistan: Dist...cand..histor...scienc: -Tashkent, 1967. –P.272. Raimova N. Workers of Uzbekistan in the struggle for the development of the cotton ginning industry (1959-1965): Dist...cand..histor...scienc: -Tashkent, 1968.
3. Dulman A.D Economic efficiency in the development and location of the chemical industry in Bukhara - Navoi industrial region: (Review). - Tashkent, 1971. –P. 127.
4. Berdnik L. Socio-ecological adaptation of the population in conditions of radioactive contamination. Author's abstract, dissertation, cand. social sciences. Yekaterinburg. 2005. -P. 28.; Saidova G. Origins of mining and processing industries in Uzbekistan // Historical sciences. 2018. No. 2. –P. 24.; Karimova R. Clinical forms of manifestation of acute allergic conditions in children // Bulletin of the Council of Young Scientists and Specialists of the Chelyabinsk Region No. 2 (17) T. 3 2017. –P. 40-45.; Yuldasheva Sh, Ismatova N. Ensuring the ecological purity of dietary food products // Ecological Bulletin. 2018. No. 1. –P. 34-38.
5. Karimova R. Clinical forms of manifestation of acute allergic conditions in children // Bulletin of the Council of Young Scientists and Specialists of the Chelyabinsk Region No. 2 (17) T. 3 2017. – P. 40-45.
6. National economy of the Uzbek SSR in 1965. Static yearbook. Tashkent. Uzbekistan. 1966. – P. 71.
7. Ahmedov E, Saydaminova Z. Republic of Uzbekistan. –Т.: Uzbekistan. 1998. –P. 96.
8. National Archive of the Republic of Uzbekistan. Fund-837, list-33, work-6564, sheet-27.
9. National Archive of the Republic of Uzbekistan. Fund-837, list-33, work-6564, sheet-29.

10. Chemical Industry Economics Uzbekistan. Tashkent. 1972. –P. 54.
11. Ergashev A, Ergashev T. Ecology, biosphere and nature protection. - Tashkent. "The new generation". 2005. –P. 281.
12. Ulmasbaev Sh, Sliva S. Industrial development of Uzbekistan for the years of the Soviet power. Tashkent. Fan. 1965. –P. 230,
13. Zokirov M. Gold of Uzbekistan. "Labor." 1993. 21 May.
14. The national economy of the Uzbek SSR in 1965. Static yearbook. –Tashkent: Uzbekistan, 1966. –P. 62.
15. National Archive of the Republic of Uzbekistan. Fund-2772, list-1, case-921, sheet-14.
16. National Archive of the Republic of Uzbekistan. Fund-2772, list-1, case-921, sheet-73.
17. National Report on the state of the environment and use of natural resources in the Republic of Uzbekistan-2008. (Retrospective analysis for 1988-2007). – Tashkent: Chinor ENK, 2009. –P.25
18. National Archive fund of the Republic of Uzbekistan Fund -2742, volume-1, case-273, sheet-29
19. Saidov A. We preserve Mother Nature. Tashkent. "Fan". 1986. –P. 38
20. The national Economy of Uzbek SSR in 1974. Static Yearbook. –Tashkent: Uzbekistan, 1975. – P. 79.
21. National Archive of the Republic of Uzbekistan. Fund-2742, volume-1, case-169, sheet-91.
22. National Archive of the Republic of Uzbekistan. Fund-2742, volume-1, case-169, sheet-94.
23. National Archive of the Republic of Uzbekistan. Fund-2742, volume-1, work-330, sheet-197.
24. National Archive of the Republic of Uzbekistan. Fund-2742, volume-1, case-204, sheet-224.
25. National Archive of the Republic of Uzbekistan. Fund-2772, list-1, work-330, sheet-90.
26. Yuldasheva B. From the history of approaches to environmental issues in the 80s of the XX century (on the example of Bukhara region) // A look at the past. Tashkent. 2020. Special issue. № 4. –P. 640.
27. Addresses of nature destroyers. Pravda Vostoka 21 June, 1989.

## ЎТМИШГА НАЗАР

## ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

## LOOK TO THE PAST

№11 (2020)

**Editorial staff of the journals of [www.tadqiqot.uz](http://www.tadqiqot.uz)**  
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,  
Amir Temur Street pr.1, House 2.  
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: [info@tadqiqot.uz](mailto:info@tadqiqot.uz)  
Phone: (+998-94) 404-0000

**Контакт редакций журналов. [www.tadqiqot.uz](http://www.tadqiqot.uz)**  
ООО Tadqiqot город Ташкент,  
улица Амира Темура пр.1, дом-2.  
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: [info@tadqiqot.uz](mailto:info@tadqiqot.uz)  
Тел: (+998-94) 404-0000